

VLASTIMIL VÁLEK

PORTRÉT A CHARAKTERISTIKA V MEMOÁRECH

Memoáry jsou sepisovány nejčastěji proto, aby — byť ze subjektivního stanoviska — svědčily o společenském, politickém a kulturním charakteru minulé doby a zejména o lidech, kteří v ní žili, o jejich skutcích, názorech a vzájemných vztazích, protože jedině přes popis osob, které určitý dějinný úsek zalidňovaly, je možno zobrazit puls života; platí to jak pro vzpomínky autobiografického typu, tak pro memoáry o době a o jiných nebo pro nejruznější druhy vzpomínkových sborníků. Karel Konrád říká, že ve svých pamětnických vyprávěních „mínil zpřítomnit jejich [tj. popisovaných osob] lidskou, mravní i uměleckou podobu,¹ Vítězslav Nezval mimo jiné sděluje, že chce podat „vzpomínky na živé i mrtvé přátele, [. . .], medailóny lidí,² Jiří Taufer píše: „Nikoli data, ale lidé mne zajímají [. . .], lidé velmi různých tváří, povahy, temperamentů, vlastností ‚zraku‘ a zálib, ale stejných v opravdu novém, činném postoji k životu a k soudobým dějinám;³ Jaroslav Seifert zahajuje své vzpomínky: „V tichu paměti, a zvláště když pevně zavřu oči, kdykoliv se mi zachce, zahlednu tváře tolika krásných lidí, s kterými jsem se v životě setkal a s mnohými z nich se přátelsky sblížil, že vzpomínka střídá vzpomínku, jedna krásnější druhá.“⁴ Vilém Závada nazývá příznačně svou knihu vzpomínek *Krajina a lidé* [podtrhl V. V.] mého srdce, Otakar Štorch-Marien předesílá knize Sladko je žít slova: „Setkal jste se v životě s mnoha lidmi, kteří měli co dělat s kulturou, a na leccos se pamatujete. Nemyslíte, že byste o tom měl nechat nějaké záznamy? Ta otázka platila mně a já se chystám na ni odpovídat. O. Š. M.“ Podobně bychom mohli uvádět příklady z dalších memoárů. Je tedy samozřejmé, že portrétování osob (sem je zahrnut i autoportrét), popis jejich činnosti, zkušeností, názorů i zevnějšku obsahují všechna autentická svědectví. Zobrazení lidí

¹ Konrád, K.: *Nezvzpomínky*. Praha, Československý spisovatel 1963, s. 7.

² Nezval, V.: *Z mého života*. Praha, Československý spisovatel 1959, s. 7.

³ Taufer, J.: *Strana, lidé, pokolení. Kapitoly o době a vrstevnících*. Praha, Československý spisovatel 1962, s. 156.

⁴ Seifert, J.: *Všecky krásy světa*. Praha, Československý spisovatel 1985, s. 11.

(rodičů, sourozenců, přátel, známých, významných osobností, s nimiž se pamětník setkal) zaujímá proto v memoárech vedle vykreslení prostředí a dobové atmosféry přední místo; subjektivní zachycení věrného obrazu osoby je tak důležitou složkou memoárů a podle pravdivosti či pravděpodobnosti tohoto obrazu posuzujeme také kvalitu a autenticitu i míru objektivitu jednotlivých vzpomínek. I když jsou prostředky používané v memoárech k vykreslení postavy velmi rozmanité, existují některá základní pravidla a principy, jimiž se portrétování osob v pamětech řídí. Těmto skutečnostem se chceme věnovat v našem příspěvku a prozkoumat tak část prostředků, kterých pamětníci při svědeckém vyprávění používají. Pro rozsáhlost materiálu se pokusíme analyzovat jen memoárový portrét a charakteristiku, nikoli autoportrét, přestože některé principy jsou v obou případech totožné, a i zde se omezíme (vzhledem k rozsahu studie) především na koncentrované portréty menšího rozměru (jsou nejčastější a pro memoárový žánr velmi typické) a stranou ponecháme rozsáhlé zobrazení postavy, jemuž je věnována celá kniha (např. Alena Ladová, *Můj táta Josef Lada*; Albert Pražák, *Vrchlickému nablízku*; Eva Vrchlická, *Dětství s Vrchlickým*; Jiří Svoboda, *Přítel Vítězslav Nezval*), protože zde už nejde jen o portrét, ale o zachycení postavy v jejím vývoji, tedy o dynamický obraz, který se v různých časových údobích mění; i v takových memoárech jsou však dílčí portréty jiných osob, které se vejdou do našeho zorného úhlu.

Vytváření *memoárového portrétu a charakteristiky* (rozdíl mezi portrétem a charakteristikou chápeme v ucelenosti a rozsahu informací o popísané osobě, princip jejich tvorby v memoárech je však v zásadě stejný a hranice mezi nimi jsou plynulé) se uskutečňuje v podstatě stejnými nebo obdobnými jazykovými a stylistickými prostředky jako v literatuře krásné, v posledních několika desetiletích mimo jiné také proto, že memoáry mají snahu přiblížit se co nejvíce beletrii a působit esteticky i formou vyjádření. Odchytky jsou ovšem v možnosti a míře využití těchto prostředků, protože pamětník na rozdíl od spisovatele umělecké literatury nemůže pracovat s fantazií, fikcí a nemůže portrét osoby dotvářet podle svých představ a záměrů. Tak jako kompozice memoárového díla je dána časovým sledem událostí, které pamětník popisuje, ale na jejichž průběh nemá vliv, stojí tedy mimo autora paměti, tak také osoby, o kterých píše a které představuje, jsou předem dány, mají své konkrétní rysy, a autor vzpomínek je nemůže vědomě či záměrně podle své libovůle měnit. Nemůže tedy jako v literatuře krásné vytvářet typy. Osoby, o kterých informuje, mohou být verifikovány, a v pravidlech memoárového žánru jako součásti literatury faktu je, že rozpory se skutečností jsou chápány jako porušení zásad, jimiž se memoaristika řídí. To, co může pamětník ovlivnit, je výběr osob, o kterých píše; je to svým způsobem jeho hodnocení minulosti, včetně toho, kolik místa věnuje ve své práci jednotlivým lidem; zde se projevují jeho sympatie i antipatie, zde nejvíce proniká osobní, zaujatý přístup. I v tomto případě však není možné pominout významnější postavy, které zasáhly do jeho života, protože by mohla být narušena věrohodnost výpovědi. Na nedostatky podobného druhu neupozorňují jen odborníci, ale také pamětníci, kteří je vidí ovšem ze silně sub-

jektivního stanoviska. Například Eduard Kohout v hereckých vzpomínkách o Václavu Vydrovi píše: „Nepochopil jsem a dodnes nechápu, proč naše přátelství nebylo v jeho knihách paměti hodno ani slůvka a proč i jako herci mi tam pouze poklepal na rameno. Nikdy jsem se o tom nezmínil a už to přebolelo; ačkoli nemám andělskou Myškinovu povahu, ani sám Vydra nemohl ohrozit hloubku mého přátelství a vděčně oddanosti.“⁵

V tom, co jsme naznačili, tkví jedna z obtížností vytvoření memoárového portrétu: pamětník představuje konkrétní lidi, často obecně známé (např. umělce, politiky, vědce, sportovce), tedy postavy, jejichž charakteristiku z paměti konfrontují nebo mohou konfrontovat čtenáři se svými zkušenostmi a znalostmi.

I literatura krásná se dostává v ojedinělých případech do obdobné situace, zejména tehdy, když spisovatel začleňuje do vyprávění známé osobnosti, pro něž volí lehce dešifrovatelná krycí jména. Práce tohoto druhu jsou často terčem kritiky a útoků ze strany „postižených“ (upozorňují např. na Timravinu prózu *Skúsenosť*, v níž zašifrovaně zobrazila Vajanského, Hviezdoslava a další spisovatele, a proto nemohla poprvé vyjít ani v úplném znění a musela být upravena⁶). Z toho důvodu pamětník většinou jen nerad píše o žijících přátelích a známých nebo o nich informuje jen obecně a málo kriticky.⁷ Portréty těchto osob nebývají v memoárech plasticky a zcela věrohodně vykresleny.

Pamětník však nepíše jen o veřejně známých osobách, ale také o lidech širší čtenářské obci neznámých, např. o rodičích, sourozencích, spolužácích atd. V takovém případě by zdánlivě mohl dotvářet charakteristiky podle svých představ, ale i tyto osoby jsou reálné a ve svém okolí dobře identifikovatelné, i zde se tedy pamětník nutně musí přidržet reality (srovnej např. *Vzpomínky Gusty Fučíkové Život s Juliem Fučíkem*, *Františka Halase st. Kemka* nebo *Máje a prosince*, *Josefa Rybáka Kouzelný proutek*).

Z toho všeho vyplývá, že zpracování memoárového portrétu nebo charakteristiky postav je práce složitá, protože pamětník se musí podřídit faktům, a zároveň musí vystihnout podstatu portrétované osoby.

Portrét, který pamětník před čtenářem vytváří, má obvykle dvě základní stránky: stránku *popisnou*, v níž jsou představeny vnější rysy a znaky postavy, a stránku *vnitřní*, v níž je zaznamenáno jednání postavy, její vztah k okolí, povahové vlastnosti, myšlenky, názory atd.

Při vnějším popisu portrétované osoby představí pamětník její fyzický vzhled i oblečení, popřípadě příznačné chování, a stejně jako karikaturista zdůrazní často některé nejtypičtější rysy. Toto představení jedné

⁵ Kohout, E.: *Divadlo aneb Snář*. Praha, Odeon 1975, s. 74.

⁶ *Encyklopédia slovenských spisovateľov* (2. svazek, Bratislava 1984) na str. 194 uvádí: „Hlavné spoločenské momenty v novele *Skúsenosť* (1902) vychádzajú z Timravíných osobných dolnokubínskych zážitkov tak bezprostredne, že každá postava má svoj dešifrovateľný prototyp. Skutočnosť, že postihnúť sa mohli spoznať, že sa prostredníctvom nich odhaľovala meštiackosť národnej spoločnosti a kritizovala skleslosť jej vodcov (odmietnutie tzv. národného kľúča). spôsobila, že v novele pri prvom uverejnení redakcia vynechala názorove závažné miesta [...]“.

⁷ Srovnej např. *halasovskou*, *nezvalovskou* nebo *seifertovskou* memoaristiku.

a téže osoby u různých pamětníků bývá totožné, protože interpretace uvedených stránek nepodléhá ve větší míře subjektivnímu vidění. Příklad takového popisu bychom mohli doložit na memoárovém obraze Petra Bezruče, Karla Čapka, Františka Halase, Jiřího Mahena, Vítězslava Nezvala nebo Vladislava Vančury; jde o významné české spisovatele, k nimž se vztahuje větší množství nejrůznějších vzpomínek,⁸ ve všech je však kresba vnější podoby shodná a za typické jsou považovány obdobné rysy.

Způsob, jakým svědkové popisují vnější vzhled svých memoárových hrdinů, přiblížíme na několika konkrétních příkladech. Tak dobrou a pro memoárový portrét způsobem zpracování příznačnou charakteristiku zpracoval v pamětech např. Karel Honzík, který představil Karla Teiga takto: „Připojme jeho vnější portrét aspoň několika tahy: Byl malé postavy, tmavé vlasy měl zježené, z tváře mu stále vyrazely černé vousy. [...] Černé, pichlavé oči, věčně neklidné, se náhle do vás vbodly se směsí kritičnosti a humoru. Oblékal se stále do stejných tmavých šatů, málokdy asi žehlených. Byla to intelektuálská uniforma, v níž se pohyboval v kavárně, na návštěvě, v lese nebo na louce.“⁹ — Jiří Svoboda říká ve vzpomínkách o Wolkrovi, že byl „štíhlý, vysoký, sympatický. [...] Když Wolker studoval práva, vypadal naopak hubený. Měl světlé vlasy, plavně a poněkud vlnovitě pohozené a rozdával své milé úsměvy s něhou modrých očí. Byl velmi hezký mladý muž, dbající pečlivě svého zevnějšku.“¹⁰ Jaroslav Seifert o Holanovi vypovídá: „Holan měl trochu démonickou, ale krásnou tvář dobyvatele. Byla to tvář člověka přesvědčeného o svém velkém básnickém poslání. Jeho pohled ještě dnes prozrazuje, že nikdy nepřijme rád jakýkoli kompromis.“¹¹ Vančurův vnější portrét najdeme např. u Františka Kubky: „Jen mávl krásnou, úzkou rukou. — Nikdy jsem ho neviděl v jiných nežli světle šedivých šatech. Byl svrchovaně upravený a čistý. Vždycky se oblékal od kravaty k ponožkám podle poslední módy a barvy. Byl vždycky pečlivě oholen. Lysina stupňovala vznešenost jeho podlouhlé tváře, plné přemítavého klidu.“¹² Josef Rybák představuje v Kouzelném proutku např. E. E. Kische („Typicky nasazený široká, v ústech cigareta. Fešácká kravata a středmá, nenápadná elegance zevnějšku. Výrazná, ostře řezaná tvář zuřivého reportéra. Živé oči. Nápadná srdečnost a sdílnost kontrastující se světovou proslulostí.“¹³), Fraňa Kráře („Fraňa Krář měl pohublou, ostře řezanou tvář, patka dozadu sčesaných vlasů mu neustále padala do čela. Měl dlouhé neklidné ruce, které jako by byly pořád ve střehu, jako by každou chvíli chtěly něčemu hrozit, někoho obejmout. V jeho přítomnosti bylo vždycky člověku dobře. [...] Byl přirozený, prostý, vyzařovala z něho přímočará a neokázalá bojov-

⁸ Vzpomínky na uvedené autory (s výjimkou Halase) jsou shrnuty v diplomových pracích zpracovaných na katedře české a slovenské literatury a literární vědy FF UJEP. Jejich bibliografické údaje jsou uvedeny v práci Vlastimila Válka *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno 1984.

⁹ Honzík, K.: *Ze života avantgardy*. Praha, Čs. spisovatel 1963, s. 44.

¹⁰ Svoboda, J.: *Přítel Vítězslav Nezval*. Praha, Čs. spisovatel 1966, s. 107.

¹¹ Seifert, J.: *Všecky krásy světa*. Praha, Čs. spisovatel 1985, s. 320.

¹² Kubka, F.: *Na vlastní oči*. Praha, Čs. spisovatel 1959, s. 156.

¹³ Rybák, J.: *Kouzelný proutek*. Praha, Odeon 1981, s. 187.

nost, nezviklatelný optimismus.¹⁴) a další. Obdobně modelované postavy najdeme také ve vzpomínkách Gusty Fučíkové, Františka Langra, Vítězslava Nezvala, Jiřího Pejši¹⁵ a jiných pamětníků. Jejich snahou je přiblížit nám postavu, které bude v další části memoárů věnována větší pozornost. Přes zobrazení vnějších rysů se totiž postava zkonkrétní, zdůvěrní a pamětník přesvědčí čtenáře, že ji osobně znal, a že proto má právo zabývat se jí i z té stránky, která není na první pohled patrná — že má právo autenticky pojednat o jejích názorech, vztazích, myšlenkách, plánech, společenském zařazení, uměleckých kvalitách atd. Dá se tedy říci, že pro část pamětníků je vnější popis osoby výchozím bodem k vymodelování dalšího, hlubšího portrétu, který po představení následuje. Neplatí to ovšem vždy, protože u některých pamětníků takové vnější popisy nenacházíme (nebo jen málo), např. u Ludmily Vančurové nebo u části hereckých pamětí, kde se svědkové soustřeďují na výklad ztvárnění hereckých kreací a uvedeným memoárovým postupem zpřítomňují spíš neherce, tj. rodiče, režiséry, přátele apod., ti však v hereckých memoárech zabírají vzhledem k hercům jen málo místa, jako je tomu např. v pamětech Kohoutových, Peškových nebo Pivcových; neplatí to také pro všechny postavy zobrazené v memoárech. Nemáme tu na mysli postavy, které se paměti jen mihnou a jsou charakterizovány jen několika slovy nebo větami, ale ty, které by si pro svou důležitost takové představení zaslouhovaly; např. Jiří Svoboda ve vzpomínkové knize věnované V. Nezvalovi na str. 50—52 vykresluje Jiřího Mahena, který sehrál v Nezvalově životě důležitou roli, jen z hlediska jeho vztahu k básníkovi Podivuhodného kouzelníka, a jiný popis této svérázné osobnosti meziválečného Brna schází. Podobně je tomu třeba se vzpomínkou na Ivana Olbrachta v knize Ludmily Vančurové *Dvacet šest krásných let*. Odtud a z řady dalších příkladů, které nelze pro nedostatek místa uvádět, můžeme usuzovat, že ve vzpomínkách věnovaných monografickému memoárovému ztvárnění některého člověka jsou pro pamětníky relevantní vztahy tohoto člověka k protagonistovi memoárů, nikoli však ostatní stránky jeho bytosti.

Vnější portrét zařazený do vzpomínek není v podstatě vázán na určitou časovou rovinu, promítnutou do memoárů, není podmíněn konkrétními společenskými souřadnicemi, protože jde o rysy pro danou postavu obecně platné. Vnější charakteristika je však jen jednou složkou, z nichž se memoárový portrét skládá. Jeho vnitřní složka, kterou zpracovává většina pamětníků, protože ji považují v pamětech za dominantní, je už do značné míry závislá na konkrétních časových dimenzích a na dalších okolnostech, z kterých pamětník při portrétování vychází. Tyto okolnosti je třeba brát v úvahu, protože svědčí o memoaristově ideovém východisku, určují obsahovou náplň portrétu, jeho rozsah a ovlivňují způsob využití výrazových prostředků.

Důležitou roli při kresbě portrétu v memoárech sehrává vztah popísané osoby k pamětníkovi, délka známosti, intenzita vzájemných sty-

¹⁴ Tamtéž, s. 201.

¹⁵ Jiří Pejša, lékař, autor vzpomínkových knih z lékařského prostředí, např. *Doktor v nemocnici* (1981).

ků a druh činnosti, kterou společně vykonávali. Pokud jsou tyto vztahy nejdůvěrnější a mají dlouhodobý ráz, vychází portrét plasticky. Proto nejdynamičtější nebo alespoň nejširší je zachycení např. Vladislava Vančury v knize jeho manželky Ludmily Vančurové Dvacet šest krásných let, Josefa Lady v práci Můj táta Josef Lada od Aleny Ladové, Vítězslava Nezvala ve vzpomínkách Jiřího Svobody Přítel Vítězslav Nezval, bratří Čapků ve vzpomínkovém vyprávění Heleny Čapkové Moji milí bratři, Julia Fučíka v knize Gusty Fučíkové Život s Juliem Fučíkem atd.; všimněme si, že vesměs nejde o memoáry autobiografického charakteru. V takových vzpomínkách je charakterizována portrétovaná osoba i detailem, je představena v důvěrných okamžicích, z charakteristiky je patrné citové zaujetí pamětníka. Tomu odpovídá i kompoziční stavba portrétu a volba výrazových prostředků, které jsou vybrány tak, aby vyjádřily i odstíny vztahů, vlastností, chování a jednání. Pamětník tu nemusí pracovat zkratkovitě a nemusí příliš zobecňovat, protože plocha, na níž „hrdinu“ představuje, je dostatečně široká. Celé vzpomínkové pásmo je přece podřízeno vykreslení portrétu, všechny nitky směřují k tomuto cíli. Na tomto místě bychom rádi upozornili, že rozměrnost plochy, na které je portrét promítnut (nejde jen o výše uvedené hrdiny vzpomínkových prací, ale i o postavy vedlejší), není přímo úměrná významu zachycené postavy, ale množství zážitků, na které si pamětník vzpomíná, a hloubce vzájemných vztahů, nemůže být proto zásadním hodnotícím kritériem.

Vždy však není portrét osoby zpracován uceleně a v tak rozsáhlém časovém úseku. Častější jsou — zejména v memoárech autobiografického charakteru — dílčí portréty většího množství lidí, s nimiž se pamětník v průběhu svého života blíže poznal; o posouzení těchto portrétů nám jde především, protože v nich musí pamětník na omezeném úseku knihy postihnout podstatu osobnosti a určit její nejtypičtější rysy tak, aby dostala život a vlastní tvář a přitom odpovídala co nejvěrněji realitě — v takových případech se umění portrétu projevuje nejzřetelněji.

Portrétování osob zalidňujících vzpomínky se uskutečňuje z různých hledisek. Portréty a charakteristiky se při zachování základních společných znaků v jednotlivostech odlišují:

podle typu vzpomínek (jde-li např. o vzpomínky autobiografické, o paměti-historie, o mozaikový nebo albový typ, o paměti-fejetony, o různé typy vzpomínkových sborníků nebo o paměti zbeletrizované aj.);

podle jejich základního zaměření (např. na zobrazení ideových proudů doby, na zachycení národné osvobozovacího boje, na postižení vývojové cesty dělnické třídy, na zachycení vývoje některé instituce, spolku atd.);

podle publika, k němuž se obrací (např. zaměření na dětského vnímatele, na odborníky, na zájemce o sport apod.);

podle odbornosti a pracovního zařazení pamětníka (zde zaujímají specifické místo především herecké memoáry, ale patří sem i paměti např. literárních vědců, kulturních historiků, vzpomínky umělců, sportovců, politiků, lékařů apod.);

podle charakteru dobového úseku, z něhož vycházejí;

podle poslání, které jim pamětníci dávají (např. paměti mající ráz výchovný, obhajobný, propagační, poznávací, informativní atd.);

podle autentického materiálu, který zpracovávají (tento materiál v někte-

rých vzpomínkách absentuje, v jiných je často citován a má funkci dokladu, který podporuje autenticitu).

To všechno vtiskuje zobrazovaným postavám črty odpozorované ze zvoleného zorného úhlu, do něhož proniká subjektivní postoj pamětníkův.

Podle *typu paměti* se představení osob liší např. tím, jak jsou zařazeny do rámce vzpomínkového vyprávění (na typ monografických pamětí jsme upozornili výše) a do jakých vztahů a souvislostí se dostávají. U albového, sborníkového typu jsou vzpomínky často souborem jednotlivých charakteristik (portrétů), nejednou složených ze statí už dříve publikovaných. Tak je vytvořena galerie samostatných portrétů, spojených volně pouze osobou pamětníka; v nich je osoba představena ponejvíce v jedné konkrétní situaci, vyzvednuty jsou její charakteristické rysy. Soustředění na jeden portrét umožňuje jen kusé dobové a společenské zařazení. Postava je tedy částečně izolována od prostředí. Také dokladový materiál není do těchto kratších charakteristik začleňován. K tomuto typu můžeme zařadit např. vzpomínky Františka Kubky (Na vlastní oči; Hlasy od východu; Tváře ze Západu), Karla Konráda (Nevzpomínky), část vzpomínkové knihy Viléma Závady (Krajina a lidé mého srdce) aj. Speciální postavení tu má jubilejní portrét nebo portrét vytvořený u příležitosti úmrtí; je to portrét uhlazený, spíš pochvalný a snažící se s nadhledem zevšeobecnit nejkvalitnější rysy (příznačná je z tohoto hlediska i volba jazykových prostředků). Takové portréty se do monografických nebo autobiografických pamětí nevkládají, protože v těchto pamětech jde víc o popisy co nejkonkrétnější, vycházející z přesných časových dimenzí a vztahů, jak je to patrné na memoárech Nezvalových, Rybákových nebo Honzíkových.¹⁶ Zde už nacházíme také kritické soudy týkající se portrétovaných osobností: Jiří Taufer nebo Vítězslav Nezval sympaticky a se snahou po objektivitě hodnotí ve vzpomínkách Františka Halase, ale vyjadřují také své výhrady k některým jeho životním postojům.¹⁷

V zbeletrizovaných pamětech se snaží pamětník pracovat při kresbě postavy i s kompozicí (je to možné proto, že zobecňující portrét se do jisté míry vymyká přesnému sledování v čase) a v souvislosti s tím i se způsobem vyjádření; používá prostředků literatury krásné, pracuje s přirovnáními, metaforami, nebojí se využívat jazyka citově příznakového (např. František Hrubín v Láskách nebo Jaroslav Seifert v souboru vzpomínek Všecky krásy světa, ale také Vítězslav Nezval v pamětech Z mého života). Uvádíme příklad z Lásek Františka Hrubína, který charakterizuje Seiferta takto: „A tak nesmíme vynechat večer v Husově lidové škole ve Vladislavově ulici. Osmadvacetiletý Jaroslav Seifert, záračný chlapec, tam recituje své verše, sedě za stolem a podpíraje si hlavu dlaní. Divá se upřeně malým sálem na stěnu za námi a v očích, zastřených chlapeckou melancholií, modrají se mu jiskřičky nevinného uličnictví. Těma očima si nás podmaní navždy. [. . .] Po recitaci odchází básník zasněžený-

¹⁶ Nezval, V.: *Z mého života*. Praha, Čs. spisovatel 1959; Rybák, J.: *Kouzelný proutek*. Praha, Odeon 1981; Honzík, K.: *Ze života avantgardy*. Praha, Čs. spisovatel 1963.

¹⁷ Taufer, J.: *Strana, lidé, pokolení*. Praha, Čs. spisovatel 1962, s. 54–60; Nezval, V.: *Z mého života*. Praha, Čs. spisovatel 1959, s. 125, 165.

mi ulicemi, s rukama za zády, a jeho chůze podobá se chůzi plavčiků.¹⁸

Paměti-historie nejsou primárně zaměřeny na sledování a popis osob, ale na výklad společenských a historických událostí. I v nich se uplatňuje pamětnikovo portrétní umění, ale popisování lidí jsou viděni především ve vztahu k době a událostem. Platí to pro větší část memoáristiky s tematikou bojů dělnické třídy a KSČ (např. František Halas st., Bez legend a Máje a prosince; sb. Veliká cesta; sb. 1921, vzpomínky na vznik KSČ) a s tematikou z druhé světové války (např. vzpomínkové knihy Ludvíka Svobody a mnoho dalších).¹⁹ Zvýrazněny jsou zejména ty stránky, jimiž se doba promítla do postav. Charakteristiky lidí jsou podřízeny dominantnímu cíli těchto pamětí. Proto se do pozadí dostává popis zevnějšku, vyprávění o přátelích, zálibách apod. a po základním začlenění postavy (politickém, názorovém, funkčním atd.) nastupuje na přední místo popis jednání, činů, které jsou v přímém kontaktu s idejemi v dané historické etapě. Větší faktografičnost, dokumentárnost a konkrétnost ovlivňuje výběr jazykových prostředků. Paměti tohoto typu bývají také více zalidněny a dávají nejednou přednost zobrazení kolektivu před vyličením osobního pamětníkova života nebo před rozsáhlejším portrétováním osob.

Okruh čtenářů, k němuž se paměti obracejí, modifikuje také tvorbu portrétu a charakteristiky. Vzpomínky určené odborníkům (např. Vyhnanovy Vzpomínky slévače nebo Murkovy Paměti) zdůrazňují za použití adekvátních jazykových prostředků odborné schopnosti popisované osoby, rozebírají především výsledky práce a způsob, jak se k nim dospělo, a upouštějí od důkladnějšího sledování denního osobního života. Portrét je proto často jednostranný.

Vzpomínky určené dětem a mládeži (např. Josef Lada, Kronika mého života. Alena Ladová, Můj táta Josef Lada, memoárové práce J. V. Plevy, sborníky shrnující se zaměřením na mládež vzpomínky významných osobností atd.) se snaží představované postavy v memoárech nejen přístupně a srozumitelně charakterizovat, ale také vyloužit dětem neznámé skutečnosti, zvýraznit ty charakterové stránky, které by mohly být mládeži vzorem, a přiblížit postavu také nějakou záživnou humornou nebo neobvyklou příhodou. Alena Ladová např. představuje Jiřího Mahena, který byl přítelem jejího otce, takto: „Jedno z nejkrásnějších přátelství, přátelství básníka a malíře, bylo mezi tátou a Jiřím Mahenem. Jiří Mahen byl o pět roků starší a seznámil se s tátou v roce 1906, když přispíval do humoristického časopisu Svítlna. Byl to nový název původního časopisu Nový Neruda nakladatele F. Rokyty, kam táta kreslil. [...] Byl to kamarád vzácného mužného charakteru, člověk nejryzejší čestnosti, na jehož štítu nebylo poskvřny. Vždycky jsem litoval, že jeho vzdálený pobyt bránil nám, abychom se osobně více stýkali.“ To napsal táta o Jiřím Mahenovi ve své Kronice.²⁰ Poté následuje humorná korespondence

¹⁸ *Lásky*. Praha, Čs. spisovatel 1967, s. 32–33.

¹⁹ Viz pozn. 33–35 na str. 143 a 144 v knize Vlastimila Válek a K specifčnosti memoárové literatury (Brno 1984), kde jsou uvedeny bibliografické soupisy této literatury a výběrový seznam pamětí.

²⁰ L a d o v á, A.: *Můj táta Josef Lada*. Praha, Mladá fronta 1963, s. 89.

mezi Mahenem a Ladou, týkající se malovaného Ladova plakátu Braňte knihu.

Paměti zaměřené na zájemce o sport — většinou také z okruhu mladších čtenářů — charakterizují sportovce především z hlediska jejich výkonů, vyzvedávají volní a povahové vlastnosti, které vedou k dosahovaným výsledkům: je zdůrazněna čestnost, houževnatost, vytrvalost, poctivost, pracovitost atd. Jde tedy opět o portréty poměrně jednostranné, účelově zacílené.²¹

Zaměření paměti na určitý užší okruh publika vede tedy většinou k vytváření jednostrannějších portrétů, které preferují jednu stránku popisované osoby. Čtenář však tento postup přijímá, počítá s ním, protože je o něm už předem informován a protože to vyhovuje jeho zájmům.

Odbornost a pracovní zaměření pisatele paměti vede také k zvýraznění některých stránek portrétované osoby, protože zorný úhel, z něhož pamětník postavu pozoruje, je svým způsobem „profesionálně deformován“. Lékař např. představuje postavy svých paměti ze svého hlediska a naznačí vlastně i jejich zdravotní stav. Jiří Pejša píše: „Je moc špatnej. Vy ho budete znát, toho dejchavičného ševce. Když jde po ulici, musí se každou chvíli zastavit. Přitom hulí jednu cigaretu za druhou.“²²

Literární vědec podá při charakteristice známého spisovatele vedle popisu jeho jednání a povahových vlastností také posudek jeho literární činnosti (např. Josef Hrabák v knize *Život s literaturou* při portrétu Cestmíra Jeřábka, J. V. Plevy, Jaromíra Tomečka, Oldřicha Mikuláška aj.). Také Miloslav Hýsek zařazuje do Paměti v první řadě portréty svých učitelů a později kolegů, vědců a odborníků v oblasti filologie, a jejich činnost hodnotí. Matyáš Murko v *Pamětech* zkoumá vědecké osobnosti a vypráví o vědeckém životě, a tomu podřizuje nejen charakteristiky vědců, učitelů, přátel, ale také ostatní stránky vzpomínek; v Předmluvě děkuje za pomoc při sběru materiálu, text doplňuje poznámkovým aparátem, zařazuje rejstřík.²³

Herecké paměti prosazují profesionální zaměření pamětníka velmi výrazně (silněji než paměti výtvarných umělců nebo hudebníků). Téměř vše je v nich podřízeno popisu hereckého života. Portrétované osoby jsou proto většinou herci a to, co pamětníka zajímá, je úzce spojeno s divadelním životem: je to studium rolí, herecké umění, způsob hry, místo v uměleckém kolektivu, vztah ke kolegům hercům atd. Takové portréty nebývají pevně zaklíněny do doby, fungují vlastně mimo konkrétní čas — jejich alfou a omegou je svěbytný život v divadle; jsou velmi subjektivní a emocionální. O příklady není nouze, stačí otevřít kterékoli herecké paměti, jichž bylo v posledním dvacetiletí vydáno mnoho. Např. Eduard Kohout představuje herečku Durasovou takto: „Bolenka Durasová! Známe důvěrně její tělo ze soch jejího manžela sochaře Štursy, ale to je zka-

²¹ Rozbor paměti sportovců podala v diplomové práci *Paměti sportovců. Příspěvek k problematice memoárového žánru* (Brno 1984, strojopis) Lenka Dudášová.

²² Pejša, J.: *Doktor v nemocnici*. Praha, Čs. spisovatel 1981, s. 18.

²³ Murko, M.: *Paměti*. Praha, Fr. Borový 1949. V Předmluvě podtrhuje vědecký ráz slovy: „Mou snahou bylo napsat pravdu, nic nezlepšovat, nic nezamlčovat, ačkoliv to vždy neodpovídalo nynějším poměrům a mým dnešním názorům, ke kterým jsem došel zkušenostmi mnoha let.“

meněly pohyb, zatímco ona byla vítr a smrš. Zkrátka živel. Nevím, zda se může říci, že byla krásná, ale byla nesmírně přitažlivá. O jejích rtech jsem říkal, že by na nich měla nosit fíkový list. Její dosavadní kariéra byla ryze operetní, ačkoli studovala kromě hudební konzervatoře také činohru u Otýlie Sklenářové-Malé. Jako každý živel byla neukázněná; už na konzervatoři prý jí J. B. Foerster vyhrožoval, že bude nakonec zpívat doma husám, protože je lajdák. Pro její divadelní praxi to nebylo to pravé slovo, nadřela se nesmírně jako hvězda operety a potom, díky Hilariovi, i činohry.²⁴ Jde o dynamickou charakteristiku, na níž se podílí pamětníkovy estetické citění a schopnost vystihnout ve zkratce podstatu portrétované herečky. Není to však portrét systematicky vytvářený podle jistých pravidel — Kohout je ochoten kdykoli odbočit a znovu se vrátit. Jeho portréty herců jsou často rozloženy podle toho, jak se s nimi setkával při své práci. Vnější vzhled a povahové vlastnosti, které Kohout uvádí, jsou dány do souvislosti s typem herce. Kohoutovy paměti patří k mistrovským dílům memoárového žánru, ale podobně vytváří galerii obrazu herců své doby také Pešek, Pivec, Boháč, Kovářik a další členové Národního divadla; odlišnosti jsou především v osobním naturelu, princip je v podstatě týž.

Profesionální zaměření je výrazné také u pamětí politiků, které mívají obhajobný charakter a vysvětlující ráz, u pamětí sportovců, poněkud méně u vzpomínek výtvarných umělců.

Společenské a pracovní zařazení pamětníka, popřípadě jeho celoživotní záliby značně působí na výběr osob portrétovaných v memoárech i na způsob charakteristiky, v níž jsou vědomě i nevědomky zdůrazňovány určité vlastnosti. Pamětníkovy celoživotní profesionální zkušenosti dovoluují vedle vnějších znaků zaznamenat také vnitřní souvislosti a vztahy, a tak přesto, že takto zpracovaný portrét je poněkud jednostranný, postihuje podstatu osoby, na níž se soustředil.

Do portréty a charakteristiky osob zachycených ve vzpomínkách se nutně promítá také *ideové proudění doby*, v níž paměti vznikají, a spolu s ním také světový názor pamětníkův. Na tomto podkladě memoárista zdůrazňuje určité názory, vlastnosti a činy, z tohoto hlediska hodnotí postavy, zařazuje je do společenských souřadnic a vymezuje jim místo v memoárech. Osobnosti, které souznějí s jeho světovým názorem i s převažujícími tendencemi doby, dostávají v pamětech největší plochu. Např. Jiří Taufer své vzpomínkové fejetony shrnuté v knize *Strana, lidé, pokolení* označuje za „kapitoly o době a vrstevnících“ a přední místo v nich dostávají pokrokoví levicoví umělci a kulturní pracovníci, především S. K. Neumann, V. Nezal, B. Václavek, pak Fr. Halas, P. Jilemnický, K. Konrád, K. Biebl a další. Charakterizuje je velmi plasticky a zásadně ve vztahu k době a z pozic marxisty. Taufer se vyznává: „Jde mi prostě o zamyšlení, co znamenala strana pro lidi mého pokolení, pro lidi, jejichž svědomí i mysl byly stejně neklidné a stejně zneklidňované jako mé.“²⁵ Ze stejného stanoviska posuzuje postavy svých memoárů Josef Rybák, Gusta Fučíková, František Halas st., Antonín Trousil a další. Vliv doby

²⁴ Kohout, E.: *Divadlo aneb Snář*. Praha, Odeon 1975, s. 44.

²⁵ Taufer, J.: *Strana, lidé, pokolení*. Praha, Čs. spisovatel 1962, s. 7.

vzniku na memoárové portréty bychom mohli dobře prokázat porovná-
ním memoárů vzniklých v druhé polovině 19. století, v meziválečné době
a po druhé světové válce. Tyto memoáry se liší právě v ideových výcho-
discích a tím ve volbě protagonistů a v hodnocení osob, které popisují.
Dobové východisko ovšem neovlivňuje popis zevnějšíku, činů, jednání
atd., ale ovlivňuje způsob interpretace a hierarchii hodnot.

Když jsme vypočítávali prvky, podle nichž se liší tvorba portrétu v me-
moárech, upozornili jsme také na *poslání*, které je pamětem dáváno. Toto
poslání se promítá do popisu postav podobně jako pamětníkova profese
nebo orientace na určitý čtenářský okruh, není proto třeba se mu podrob-
něji věnovat. Je-li dáván pamětem výchovný ráz, jsou preferovány slož-
ky, které tomuto záměru odpovídají, jestliže je primární poznávací funkce
(např. paměti zpracovávající období naší levé umělecké avantgardy), je
podtržena většinou faktografická stránka; informativní charakter paměti
(mají jej převážně memoáry starších pamětníků, vzniklé spontánně z osob-
ní potřeby) také zvýrazňuje stránku materiálovou, ale často se uchyluje
k vysvětlování souvislostí, proto se v nich objevuje více postav, jejichž
charakteristika nebývá vždy výrazná.

V některých pamětech pomáhá k prokreslení portrétu *dokladový ma-
teriál* — fotografie, korespondence, osobní doklady, novinové a časopiseč-
ké články atd. Zejména fotografie přispívá k hlubšímu vytvoření před-
stavy o popisované osobě. Zařazení materiálu je poměrně běžné v hereč-
kých pamětech, v některých memoárech nalézáme kresby a karikatury,
jež také doplňují představu (ve vzpomínkách Jiřího Taura, Josefa Ry-
báka, který kresby vytvořil sám). Uvedený materiál můžeme považovat
za doplňkový, protože vlastní charakteristika osoby musí být zpracována
jazykovými prostředky.

Naše úvahy o portrétu v memoárech je třeba ještě doplnit několika
poznámkami:

Speciální místo v pamětech zaujímá *portrét rodičů*. Otec i matka jsou
zobrazení s citovým zaujetím, jsou charakterizováni ze všech stránek,
pozorováni v činnosti. Mnoho drobných detailů přibližuje tyto postavy.
Většinou jsou exponováni v delším časovém období na širší ploše, pamět-
ník se k nim na různých místech memoárů vrací a doplňuje charakteris-
tiku o nové stránky. Důvěrná znalost rodičů dovoluje postihnout všechny
složky jejich osobnosti. Láska a úcta, jimiž jsou většinou tyto portréty
prodechnuty, subjektivizují jejich popis. Výrazné portréty rodičů vytvořili
v pamětech Alena Ladová, Vítězslav Nezval, Ladislav Pešek, Jan Pivec,
Josef Rybák, Jaroslav Seifert, Ludmila Vančurová.

Od ostatních charakteristik se liší popisy přátel z mládí a spolužáků.
Jsou zachyceni často jen v krátkém časovém úseku a v době, kdy ještě
nebyla zformována jejich povaha, proto jsou charakteristiky kusé, útrž-
kovité; tyto postavy slouží spíš k dokreslení atmosféry a prostředí. Jejich
přítomnost je běžná v pamětech autobiografického typu, které sledují ce-
lou životní dráhu pamětníkovu.

Ve vzpomínkách nacházíme často portréty, které jsou rozloženy na ví-
ce míst. Pamětník se k některým postavám v různých časových etapách
vrací a nově je charakterizuje za nových okolností (tento postup najdeme

např. v pamětech Kohoutových, Nezvalových nebo Rybákových). Konečnou představu o postavě si tak vytváříme postupně. Nicméně i zde bývá jedno místo dominantní, na němž pamětník podá relativně nejúplnější obraz.

Někdy však najdeme i postup opačný, totiž takový, že při prvním exponování postavy, které je časově zařazeno na odpovídající místo v pamětníkově životě, jsme seznámeni s celou činností postavy a podány jsou informace z hlediska pamětníka už úplné. Je zde nerespektována časová posloupnost styků pamětníka s popisovanou osobou, protože na jedno místo časově určené se promítají osudy časově pozdější, z hlediska pamětníka vyprávění a celkového obrazu postavy však nedochází k deformacím. Postavy, které mají v pamětech dominantní místo, takto ovšem zpracovány nejsou — ty jsou rozloženy do jednotlivých časových období.

Pokud se pamětník soustřeďuje v kratší vzpomínce jen na jednu osobu (např. Jaroslav Langer v knize *Byli a bylo* na Jaroslava Haška nebo na bratry Čapky), podává portrét složený z jednotlivých částí, jež vytvářejí podrobnější a dynamičtější mozaiku. Nemusí tedy jít o plynulé vyprávění, protože také styky s popisovanou osobou nemusely být stálé a každodenní; tomu odpovídá způsob zpracování portrétu.

Jiným případem takového portrétu je, když pamětník napíše charakteristiku na podkladě svých celoživotních zkušeností a styků s popisovanou postavou a shrne do ní všechny podstatné rysy, které se z jeho subjektivního hlediska zobrazovaného člověka týkají. Postava je vykreslena mimo konkrétní čas, je exponována samostatně, řekli bychom ve vlastním rámu. Jedině souhrn podobných portrétů do jedné knihy vzpomínek dává představu o širších souvislostech. Takové portréty najdeme v Hrubinových Láskách.

U pamětníků s výrazným uměním charakteristiky — jsou to především spisovatelé — je možné vystihnout podstatu osoby i přes zachycení jednoho dílčího momentu z jejího života, pokud je to moment typický. Takový portrét sleduje jen jednu stránku osobnosti, u Hrubína např. básnický profil, obdobně jako u Závady nebo Seiferta. Na některé charakteristické rysy jsou soustředěny pamětnické portréty Františka Kubky.

Umění portrétní není jednoduché, proto jsou mezi memoáristy značné rozdíly, stejně jako mezi autory literatury krásné. Mnoho charakteristik v memoárech je plochých, zkrácených, často i málo srozumitelně podaných. Umění portrétní není každému dáno. Memoárista musí charakterizovat zhuštěně, přesně a ze svého stanoviska pravdivě, důsledně se přidržívat skutečnosti a nepracovat s fikcí; do portrétního shrnuje zkušenosti a poznatky získané za celý život. Umění zpracovat portrét či charakteristiku postavy je blízké umění spisovatele literatury krásné.

Různé portréty vytvořené pamětníky lze srovnat s obrazy kreslenými různými malířskými technikami. Protože se do nich promítá subjektivní názor pisatelův, nelze pamětnické portréty přirovnávat k fotografiím.

Přestože tvorba memoárového portrétní je individuální, lze mluvit o některých rysech, které můžeme považovat za společné a jejichž absence negativně působí na výsledný dojem. První podmínkou je, že pamětník píše o postavě, kterou osobně zná (v některých pamětech najdeme portré-

ty zpracované na podkladě informací z druhé ruky). Dále je podstatné, že portrét je zpracován se snahou po objektivitě, ale ze subjektivního hlediska, což znamená, že se do něho promítají pamětníkovy osobní názory, takže výsledný obraz je vždy specifickou pamětníkovou interpretací popisované osoby. Vzor, podle něhož by bylo možno charakteristiky postav vytvářet, neexistuje. Nejčastěji však pamětník napřed postavu stručně popíše, a pak teprve přechází k zobrazení povahových rysů, její činnosti, k výkladu vztahů k jiným osobám apod. Různá hlediska, rozdílné zaměření memoárů, společenské a pracovní zařazení pamětníkovo, doba vzniku memoárů, jejich poslání, pamětníkův světový názor, použití dokumentárního materiálu, to vše se promítá do tvorby portrétu a modifikuje jeho jednotlivé stránky.

Umění portrétu a charakteristiky je proto důležité, že tvoří podstatnou složku všech memoárů, neboť paměti vždy svědčí o době a o osobách, které v ní žily. Přes tyto osoby nám pamětník přibližuje smysl minulých dob, které jsou poučením pro náš dnešek.

ПОРТРЕТ И ХАРАКТЕРИСТИКА В МЕМУАРАХ

Содержанием мемуаров является свидетельство об общественном, политическом и культурном характере прошлого времени и о людях, которые данное время прожили. Это касается всех видов мемуаров. Изображение людей занимает в мемуарах рядом с изображением окружающей среды и атмосферы времени одно из первых мест. В воспоминаниях применяемые средства для изображения героев бывают разные, однако существуют некоторые основные принципы, которыми портретирование управляется.

В статье анализируются портрет и характеристика. Имеют две стороны: описательную сторону, в которой указаны внешние черты и признаки героев, и внутреннюю сторону, в которой изображено проведение действующего лица, его отношение к окружающей среде, характерные свойства, мнение и прочие. Внешнее описание бывает исходным пунктом для образования более глубокого внутреннего портрета.

Портреты и характеристики в мемуарах отличаются по типам воспоминаний, по их основному направлению, по публике, к которой обращаются, по специальности и характеру работы свидетеля, по назначению, по характеру промежутка времени, из которого исходят, и по документальному материалу, который обрабатывают. Все эти точки зрения в статье рассматриваются.

В статье анализируются тоже дальнейшие действительности, которыми обработка портрета и характеристики отличается: цельность, раздробленность, сосредоточенность, обрывочность изображения действующего лица и др.

В выводах суммируются основные признаки, которые в мемуарах для образования портрета и характеристики оказываются типичными.